

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHIC SCIENCE

Кендирбаева А.Ж., Мамбеталиева А.А., Авазов С.Г.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БАДАЛДАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Кендирбаева А.Ж., Мамбеталиева А.А., Авазов С.Г.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КУСТАРНИКОВ КЫРГЫЗСТАНА

A.J. Kendirbaeva, A.A. Mambetalieva, S.G. Avazov

THE ECOLOGICAL SIGNIFICANCE OF KYRGYZSTAN SHRUBS

УДК: 581.5

Макалада өсүмдүктөр жалтылыгынын маанилүү элементтеринин бири болгон Кыргызстандагы бадалдар тууралуу маалыматтар келтирилген. Мында алардын таралуу аймактары, чарбачылык жана экологиялык мааниси чагылдырылган.

Негизги сөздөр: бадалдар, экологиялык тең салмактуулук, биологиялык түрдүүлүк, тоо капталдары, мейкиндик.

В статье излагаются сведения о кустарниках Кыргызстана, которые являются одним из важнейших элементов растительных сообществ. Описываются ареалы, хозяйственные, экологические значения кустарников.

Ключевые слова: кустарники, экологическое равновесие, биологическое разнообразие, экспозиция склона, пространство.

The article contains information on shrubs in Kyrgyzstan, which are one of the most important elements of plant communities. Areas, farm, ecological significance of shrubs are described.

Key words: shrubs, ecological balance, biological diversity, slope exposition, space.

Бадалдар Кыргызстанда кеңири аянттарды бадалдар ээлейт. Алардын ичинен кургакчылыкка чыдамдуу түрлөргө боз караган, боз коңорчок жана кыргыз алтыганасы кирет. Чөл зонасында орун алган республикабыздагы экологиялык тең салмактуулукту сактоодо кургакчылыкка чыдамдуу бадалдардын мааниси жогору. XX жана XXI кылымдардагы орчундуу экологиялык көйгөлөрдүн бири бул чөл аянттарынын кеңирелешине жол бербөө болуп саналат жана бул багытта ботаник, эколог, географ окумуштуулардын жүргүзүп жаткан иштери олуттуу мааниге ээ.

Табылгы, тянь-шань чиеси, мисте, бадам жана көп жалбырактуу алтыгана талаа алкагында өсүшөт. Тал, алча, кара-март, бөрү карагат, шилби, ит-мурун, ыргай, жалдай төө куйрук токойлуу-шалбаа алкагын ээлейт. Ал эми чычырканак менен жылгындыр дарыялардын, көлдөрдүн жээктеринде кездешет. Жогоруда аталган бадалдардын ичинен эң кеңири аянттарды алтыганалар ээлейт. Бадалдардын бул түрү Борбордук жана Ички Теңир-Тоодо ландшафты түзүүчүлөрдөн болуп саналат.

Кыргызстанда алтыгананын 12 түрү Борбордук жана Ички Теңир-Тоодо кеңири мейкиндиктерди ээлешип, ландшафттын өзгөчө түрүн түзүшөт. Алардын 11 түрү субэндемиктерге киришет, бир түр – жалдай алтыгана Голарктика флористикалык аймагына мүнөздүү. Алтыганаларды илимий жактан изилдөө иштерин Н.В.Горбунова (1987), Л.Н.Соболев (1972), Н.Д.Кожевникова, Н.В.Трулевич (1971), М.А.Глазовская (1953) жүргүзүшкөн. Бул багыттагы илимий изилдөө иштери советтик доордо жогорку деңгээлде аткарылган. Изилдөөнүн жыйынтыктарынын мааниси азыркы мезгилде биологиялык түрдүүлүктү, экологиялык тең салмактуулукту жөнгө салуу иштерин жүргүзүүдө илимий негиз катары пайдаланылмачы.

Ысык-Көл өрөөнүндө жана Ички Теңир-Тоодо ысык чөл алкагында ак кабыктуу алтыгана, салыштырмалуу нымдуу жана салкыныраак талаа алкагында – курумшудай сары алтыгана үстөмдүк кылышат. Көп жалбырактуу алтыгана орто бийиктиктеги талаа алкагын; жалдай төө куйрук бийик тоо алкагын ээлейт. Ал эми кыргыз төө куйругу менен кооз төө куйрук кургакчылыкка чыдамдуу келишип, жарым чөл жана кургак талаа ландшафттарында шагылдуу-таштак мейкиндиктерди ээлейт. Алтыгана бадалдарынын тамырындагы клубень бактериялары атмосферадагы инерттүү азотту өздөштүрүп, топурак кыртышын азотко байытышат. Ушуга байланыштуу алтыгананын арасындагы чөл өсүмдүктөрү коңшулаш ачык мейкиндиктеги өсүмдүктөргө салыштырмалуу өтө ыңгайлуу абалда өсүп-өнүгүшөт. Алтыгананын тикенектүү бутактары бул өсүмдүктөрдүн тобуна вегетациялык фазасын толугу менен өтүүгө, урук байлоого өбөлгө түзөт. Бул көрүнүш мал чарбачылыгы өнүккөн аймагыбыздагы өсүмдүктөрдүн ботаникалык курамын туруктуу сактоого шарт түзөт.

Советтик доордон кийинки мезгилде бадалдарга болгон көз караш чоң өзгөрүүгө учурады. Атап айтсак, маалымат булактарында жарык көргөн макалалардагы жана коомчулуктагы курумшу сары алтыгана тууралуу бир жактуу пикир тынчсыздандырат. “Айыл деми” гезитинин 2013-жылдын июль айында жарык көргөн “Жайыттарды кара жара каптоодо” (Болот Аманбаев) аттуу макала. Мында Суусамыр өрөөнүндө аянтын кеңейтип жаткан

курумшу сары алтыгананы “кыюуга уруксат бердик!” – деген пикирди Жайыт департаментинин башчысы Эгембердиев Абдималик өзүнүн интервью-сунда баса белгилеген. Айлана чөйрөнү коргоо агентигинен алтыгананы кыйып, отун катары жана шыпыргы кылып пайдаланууга уруксат алып бердик деген оюн айткан. Биз А.Эгембердиев мырзага Кыргызстандын субэндемиги болгон курумшудай алтыгананы кыйып жок кылууга бир добуштан каршыбыз. Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарба агентигинин Чүй-Бишкек-Талас аймактары боюнча башкармачылыктын башчысы Умаралиев Эмилбектин “курумшудай алтыгана Кызыл китепке кирбейт, жылына отуз пайызга азайтууга болот” деген пикирине каршыбыз. Экологиялык түшүнүктөн алыс малчылар үчүн алтыгананын арасына кирип чыга албай калган кой-козулар, алтыгананы аралап желинин тикенекке айрыткан бодо малдардын абалы чоң түйшүк. Бирок “эмне себептен курумшудай сары алтыгана кеңири жайылууда?”- деген суроого жооп берүү үчүн кийинки учурдагы коомдогу, мал чарбачылыгындагы абалды айкалыштырып карап көрүп төмөнкү пикирге келдик. Ош-Бишкек трассасы ишке киргенден баштап жайытка болгон басым күч алууда. Малдын саны кескин көбөйүүдө. Жайыттагы бетеге, ат-конок, жылган сыяктуу кылканактуу тоюттук сапаттары баалуу өсүмдүктөр акырындык менен жок болууда. Ал эми бошогон аянттарга өзүнүн ареалын курумшудай сары алтыгана кеңейтүүдө. Мында алтыгана бир эле учурда тоюттук сапаты баалуу өсүмдүктөр үчүн кылканыч (убежище) болуп турат. Эмне себептен кой-козу, бодо мал тикенектүү алтыгананын арасына кирүүдө, себеби алтыгананын арасында гана чөп-өсүмдүктөрүнүн көп түрү сакталып калган жана вегетациялык өнүгүүнүн бардык баскычтарын толугу менен өтүшөт. Тагыраак айтканда курумшудай сары алтыгана Суусамыр өрөөнүндөгү ботаникалык көп түрдүүлүктү шарт түзөт. Экологиялык тең салмактуулукту сактоого чоң өбөлгө түзөт. Алтыганага жакынкы аянттардагы өсүмдүктөрдүн түрдүк курамы жарды, өсүмдүктөрдүн топурак кыртышын каптоосу төмөн. Бул болсо, жайлоодогу малдандын санынын ыксыз көптүгүнүн таасиринен келип чыгууда. А.А.Эгембердиев айткандай, малдын өзү дагы, туягы дагы жайыттарды начарлатат.

Кыргызстанда боз коңорчоктун эки түрү кездешет. Сибирь боз коңорчогу Борбордук Теңир-Тоонун этектеринде, Ысык-Көл жана Чүй өрөөндөрүндө чополуу-шор топурактарда кездешет. Ал эми Шобер боз коңорчогу чополуу, кумдуу шор топурактарда Алай өрөөнүндөгү тоо этектеринде орун алган. Жогоруда аталган боз коңорчоктун эки түрү тең узун учтуу күүдүрөк жана сарсазан чөлдөрүнө мүнөздүү.

Республиканын аймагында чиенин 6 түрү бар. Алардын ичинен 4 түрү субэндемиктерге, 1 түрү эндемикке – Кожо-Ата чиеси кирет, ал эми Магалей чиеси кеңири таралуу аймакка ээ. Субэндемиктердин

бири - Тянь-Шань чиеси Кыргызстандын бардык аймактарында шагылдуу-таштак тоо капталдарында кездешет. Бадалдын бул түрү жарым чөл жана талаа алкактарына мүнөздүү. Мөмөсүнүн даамы кычкылтатуу келип, кайрак жерлерге өстүрө турган чиенин формаларын алуу жана шагылдуу-таштак тоо капталдарын жашылдандыруу үчүн мааниси зор.

Табылгы бадалдарынын 5 түрү Кыргызстанда таралган. Алардын 3 түрү субэндемиктерге киришет, 2 түрү кеңири аймактарга мүнөздүү. Бадалдын бул түрү талаа, талаалуу-шалбаалуу-токой алкагында жана дарыя өзөндөрүндө кездешет. Табылгы – ксерофит бадал, ал тоонун этегинен баштап анын жогорку бөлүгүнө, б.а. 2500 м деңиз деңгээлинен бийиктикке чейинки мейкиндикти ээлейт.

Мисте бадалдары Голарктика флористикалык аймагындагы ариддик экосистемаларга мүнөздүү. Бул бадалдын мыкты сапаттарынын бири- жаш көчөттөрдүн тамыр системасынын өтө тез өсүп-өөрчүшү. Натыйжада мистени сугаруу мүмкүнчүлүгү жок аянттарга өстүрүү менен пайдаланууга ыңгайсыз мейкиндиктерди жашылдандырууга жана баалуу мөмө алууга болот. Кыргызстандын түштүгүндө адырларда жана өрөөндөрдө таралган. Алардын көпчүлүгү дүмүрдөн өсүп чыккан өркүндөн пайда болгон бадалдар. Бадалдардын бул түрү адамдын чарбачылык ишинен өтө жабыр тарткан. Мистелер калктуу пункттарга жакын жайгашып, кылымдардан бери отун катары кыйылып, малга жайыт катары пайдалануунун натыйжасында жаңы өнүп чыккан көчөттөр малга тапталып, көп зыян тарткан. Мисте кургак, ысык чөл жана талаада климаттын катаал шартында өсөт.

Кыргызстанда бадамдын 5 түрү өсөт, алардын 1 түрү - Сузак бадамы эндемиктерге, Петунников бадамы субэндемиктерге кирет, ал эми калган 3 түрү кеңири аймактарга мүнөздүү. Бадамдардын басымдуу көпчүлүгү Чаткал, Фергана, Түркөстан тоо кыркаларында токой алкагында орун алышкан.

Бадал түрүндөгү талдар дарыялардын жайылмаларына жана көлдөрдүн жээктерине мүнөздүү. Алардын ичинен басымдуулук кылуучу түрлөргө туран, розмарина жалбырактуу, көгүлтүр жана фергана ж.б. киришет. Борбордук Теңир-Тоонун чыгыш бөлүгүндө тоо капталдарында ала-тоо талынан турган бадалдар кездешет.

Ит-мурун бадалдары ысык, кургак өрөөндөрдөн тартып, суук, муздак бийик тоо алкагына чейинки мейкиндикте орун алышкан. Ушуга байланыштуу Кыргызстанда ар-түрдүү экологиялык шарттарга ыңгайланышкан ит-мурундун 25 түрү кездешет. Алардын ичинен эндемиктерге Ала-Бука, Гүлчө, Ысык-Көл, Юзепчук, Кара-Алма, Көк-Ийрим, Васильченко жана 7 түрү субэндемиктерге киришет., ал эми 12 түрү Голарктика флористикалык аймагында кеңири таралууга ээ. Ит-мурундун мөмөсү С витаминине бай келип, медицинада кеңири колдонулат.

Бөрү карагаттын 4 түрү Кыргызстандын аймагында кездешет жана алардын ичинен 3 түрү субэн-

демиктерге киришет, ал эми тегерек мөмөлүү бөрү карагат гана кеңири таралган. Бадалдын бул түрү тоо этегинен баштап бийик тоо алкагына чейин викардык ареалга ээ. Өрөөндөрдү жана тоо этегин түркүн түптүү, тыйын сымал жана сүйрү бөрү карагаттар ээлешсе, ал эми Борбордук Теңир-Тоонун сырттарында Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген кашкар бөрү карагаты орун алган. Бөрү карагаттын мөмөлөрү тамак-аш катары пайдаланылат. Ал эми анын тамырынан алынган берберин заты фармакологияда колдонулат.

Шилби бадалдары Кыргызстанда өзгөчө токойлуу-шалбаа алкагында өтө көп кездешет. Аларды дарыя өзөндөрүнөн да жолуктурууга болот. Республиканын аймагында шилбинин 22 түрүнүн 3 түрү – ар-кыл түктүү, Ярмила жана Советкина шилбилери эндемиктерге, 11 түрү субэндемиктерге киришет жана 8 түрү Голарктика флористикалык аймагында кеңири таралган. Жогоруда аталган түрлөрдүн ичинен майда жалбырактуу шилби кеңири таралууга ээ. Шилбинин бул түрүн деңиз деңгээлинен 700-800 м бийиктиктен баштап, 2700-2800 м бийик тоо алкагынан да кездештирүүгө болот.

Чычырканак көп учурда адам өтө алгыс чыгырман-черлерди түзөт. Аны менен бирге тал, жылгын, ит-мурун, бөрү-карагат, табылгы, ыргай, шилбилер кездешет. Чычырканак үчүн өсүүгө ыңгайлуу болуп жер алдындагы суулардын жакын жайгашышы эсептелет. Ал Кыргызстандын бардык аймактарында деңиз деңгээлинен 2800 метрге чейинки мейкиндикте орун алган. Чычырканактын мөмөсү баалуу дары, витаминдерге бай. Андан чычырканак майы жана витаминдер өндүрүлүп алынат. Бирок тилекке каршы кийинки чейрек кылымдан бери чычырканактарды көпчүлүк учурда отун катары ыксыз көп кыюунун натыйжасында бул баалуу өсүмдүк ээлеген аянт кескин кыскарууда. Мындай көрүнүштөр Ысык-Көл өрөөнүндөгү көл жээктерине жана Нарын, Чу дарыяларынын жайылмаларына мүнөздүү. Чычырканактарды кыюуну тез арада токтотуу учурдун талабы.

Кара-март бадалы Кыргызстандын эндемик өсүмдүгү жана ал Фергана, Чаткал, Ат-Ойнок тоо

кыркаларында жазы жалбырактуу токой алкагында таралган. Өзгөчө кооз гүлдүү бадал.

Кыргызстанда жылгын бадалдарын 2 түрү кездешет жана алар дарыя өзөндөрүнө мүнөздүү. Жылгындыр жогоруда аталган бадалдардын көп түрлөрү менен бирге өсүшөт.

Кыргызстандагы жапалак арча бадалдары токойлуу-шалбаалуу-талаа алкагында шагыл-таштуу тоо капталдарын ээлешет. Мында арчанын 4 түрү: жапалак арча; бийик арча, Сибирь арчасы жана өрүк арча (түркөстан арчасы) кездешет. Жогорудагы арчалардын 2 түрү - өрүк арча жан бийик арча субэндемиктерге киришет, калган 2 түрү кеңири таралуу аймагына ээ. Өрүк арча Алай жана Түркөстан тоо кыркаларында дарак формасында кездешип, Ички Теңир-Тоодо, Түндүк Теңир-Тоодо төшөлүп өсүүчү бадал формасында кездешет.

Тоолуу аймактардагы токойлорду кыюу, бадалдарды жок кылуу табияттагы жагымсыз көрүнүштөр – жер көчкүлөр, селдер, топурак кыртышынын асылдуу бөлүгүнүн жуулуп кетүүсү менен коштолот. Ушуга байланыштуу тоолуу аймактар адамдын чарбачылык иштеринин таасиринен тез арада өзгөрүлүп жана жагымсыз көрүнүштөр менен коштолот. Мындай өзгөрүүлөрдөн кийин тоолуу аймактагы ландшафттардын кайра калыбына келүү мүмкүнчүлүгү аз жана айрым учурда таптакыр жок экендигин эсибизден чыгарбоо зарыл. Мекенибизде кездешүүчү өсүмдүктөргө аяр мамиле жасоо жана аларды жок болуп кетүү коркунучунан саетоо ар бир жарандын ыйык милдети.

Адабияттар:

1. Глазовская М.А. К истории развития современных ландшафтов Внутреннего Тянь-Шаня. Географические исследования в Центральном Тянь-Шане. М. 1953.
2. Головкина А.Г. Растительность Киргизии. Фрунзе.1990.
3. Горбунова Н.В. Роды карагана и калофака из семейства бобовых в Киргизии. Фрунзе, 1987.
4. Кожевникова Н.Д., Трулевич Н.В. Сухие степи Внутреннего Тянь-Шаня. Фрунзе, 1971.
5. Лазьков Г.А., Султанова Б.А. Кадастр флоры Кыргызстана. Сосудистые растения. Бишкек, 2014.
6. Султанова Б.А., Лазьков Г.А. Өсүмдүктөрдүн аттарынын жана ботаникалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Бишкек, 2013.

Рецензент: к.г.н., доцент Токторова Р.А.